

1016386

«VOCES PAGINARUM»

ADALÉKOK

A HANGOS OLVASÁS ÉS IRÁS

KÉRDÉSÉHEZ

*Földrajzi Néle és
írás*

íves művelés

IRTA

BALOGH JÓZSEF 925 n. 23.

Balogh József

BUDAPEST, 1921

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

KIADÁSA

Körper und Stimme leiht die Schrift dem stummen Gedanken.
Durch der Jahrhunderte Strom trägt ihn das redende Blatt.

Schiller.

I.

A PROBLÉMA.

Lukiánosz egy Kr. u. 170 körül írt pamfletjében «a tanulatlan könyvgyűjtő» ellen fordul, aki válogatás nélkül vásárolja a kopott, szüette könyveket, anélkül, hogy tartalmukról csak sejtelme is volna:

Ám tegyük fel, — írja — hogy meg tudod különböztetni, amit Kallinosz oly szépen s a híres Attikosz annyi gonddal írt: mit érsz, csodaember, kincseddel [könyvtárraddal], mikor nem érted, mi a szép benne s épp oly kevésbé élvezheted, mint ahogy nem gyönyörködhetik a vak ember kedvese szépségében? Hiszen látod te tágranyílt szemekkel a könyveket, bizony Isten, csömörlésig látod és egy s mást nagysietve olvasol is bennök s közben szemed megelőzi szájadat. De nékem ez nem elég, ha nem látod át minden egyes részlet helyességét vagy hibáját és nem érted az egésznek velejét, a szavak módját-rendjét... (Adv. ind. 2.)*

Ha tehát a tanulatlan könyv-snob hangja nem ér a szemé nyomába, a műveltebb ember nyilván úgy olvasott, hogy szem és hang párhuzamosan követte az írást: vagyis a művelt ember Lukiánosz idején fennhangon olvasott. Wieland, aki 1788—99 közt Lukiánosz műveit németre fordította, felismerte az őt szóban rejlő problémát s egy lapszéli jegyzetében ezt írja:

Diese Stelle beweist, dünkt mich, deutlich genug, dass die Alten (wenigstens die Griechen) alle Bücher, die einen Wert hatten, laut zu lesen pflegten und dass es bei ihnen Regel war, ein gutes Buch müsse laut gelesen werden. Diese Regel ist so sehr in der Natur der Sache begründet, und daher so indispensabel, dass sich mit bestem Grunde behaupten lässt, alle Dichter und überhaupt alle Schriftsteller von Talent, und Geschmack müssen laut gelesen werden, wenn nicht die Hälfte ihrer Schönheiten für den Leser verloren gehen sollen. (Neuausgabe v. H. Floerke München, G. Müller, 1911. Bd. V. S. 75, Anm. 3.)

A tudomány Wieland jegyzetét mai napig nem vette észre, de a Lukiánosz-mondatot sem értette meg (1898-ban újra föl kellett fedezni) és a hangos olvasás problémájára is csak száz évvel utóbb lett figyelmes Nietzsche, aki (ismét csak egy jegyzet egyetlen mondatában) 1885-ben ezt írja:

* οὐ δὲ ἀνεφημένοις μὲν τοῖς ὀφθαλμοῖς ὄρας τὰ βιβλία νῆ Δία κατακάρως καὶ ἀναργυώσκεις ἕνα πᾶν ἐπιτρέχων φθάνοντος τοῦ ὀφθαλμοῦ τὸ στόμα. (AKpr.)

Welche Marter sind deutsch geschriebene Bücher für den, der das dritte Ohr hat!... Wie wenig der deutsche Stil mit dem Klange und mit den Ohren zu tun hat, zeigt die Tatsache, dass gerade unsere guten Musiker schlecht schreiben. Der Deutsche liest nicht laut, nicht fürs Ohr, sondern bloss mit den Augen, er hat seine Ohren dabei ins Schubfach gelegt. Der antike Mensch las, wenn er las — es geschah selten genug — sich selbst etwas vor, und zwar mit lauter Stimme, man wunderte sich, wenn jemand leise las und fragte sich insgeheim nach Gründen. Mit lauter Stimme: das will sagen, mit all den Schwellungen, Biegungen, Umschlägen des Tons und Wechseln des Tempos an denen die antike öffentliche Welt ihre Freude hatte. (Jenseits von Gut und Böse 247. jegyzete. N's. Werke, Taschenausg. Leipzig, 1916. Bd. VIII, S. 215.)

Nietzsche jegyzete a Wielandénak sorsára jutott: a problémát senki szemügyre nem vette, sőt hosszú éveken át a «Jenseits von Gut und Böse» olvasóinak nyilván az is érthetetlen volt (ha ugyan törte valaki ezen a fejét), mire célzott Nietzsche, mikor azt írta: «man wunderte sich wenn jemand leise las und fragte sich nach Gründen». Ma már tudjuk, hogy ezek a szavak szent Ágoston Konfesszióinak egy helyére vonatkoznak, amely azóta — Nietzschtől függetlenül — híressé vált, sőt a problémának «locus classicus»-a lett.

Szent Ágoston 384-ben (két évvel megtérése előtt) Milanóba kerül; a manichéizmus tévedéseivel leszámolt, de még korántsem katolikus keresztény. A nagy milánói püspöknek, szent Ambrusnak buzgó hallgatója lesz. A nagy prédikátorban a rétort elsősorban a szónok érdekli, de Ambrus nagyszerű szavai a hit alapjait is megvetik Augustinus szívében. Filozófiai műveltség, szektárius hagyományok, gyermeki kegyelet, de főként derengő hit küzdenek itt egymással. Augustinus csak azt áhítja, hogy Ambrusnak kétségeit előadhassa, de éppen erre nem nyílik alkalmom:

Még nem sóhajtoztam s nem kértem, hogy jöjjél segítségemre, hanem a lelkem gondja a keresés-kutatás volt és nyugtalanul vágytam a vitakozásra. Ambrosiust magát pedig a világ mértéke szerint boldog embernek tartottam, mert nagy hatalmasságok annyira megbecsülték; csupán a nőlen élete látszott terhesnek. De hogy mily reményei voltak, hogy nagy állásának kísértései ellen mily küzdelmet kellett vívnia és balsorsában mi volt a vigasztalása, hogy rejtett szája, amit a szívében hordott, a Te kenyeredből mily édes örömeket élvezett, nem gyaníthatam s magam soha nem tapasztaltam. De ő sem tudott izgalmamról s veszedelmem mélységét nem ismerte. Mert nem kérhettem meg tőle, amit akartam, mivel fülétől és szájától az ügyes-bajos emberek egész tömege választott el, akiknek gyámolatlanságukban szolgálatára volt. Abban a rövid időben pedig, amit nem töltött ezekkel, vagy testét üdítette fel azzal, ami az élet fenntartására szükséges, vagy lelkét olvasással. De amikor olvasott, szemei a lapokon jártak, elméje az olvasottak értelmébe hatolt, a hangja azonban és a nyelve pihent. Gyakran, amikor ott voltunk, — mert senkinek sem volt tilos a belépés és nem volt szokás, hogy az érkezőket bejelentsek, — így láttuk őt, amint némán olvasott és soha másként. Hosszasan ültünk ott, csöndben, — ki mert volna terhére lenni, mikor így elmerült olvasmányába, — aztán elmentünk és találhattuk: hogy abban a rövid időben,

amit elméje felüdítésére sikerült fordítania, nyilván békén akart lenni a mások bajának lármájától s nem óhajtotta, hogy figyelmét más vonja el. Talán attól is tartott, hogy a szaván csüggő, figyelmes hallgatónak kénytelen lesz egy s más helyet, ahol az író, akinek művét olvasta, kissé homályosabban fejezte ki magát, megmagyarázni s néhány nehezebb kérdéstről vitázni s ez a munka aztán annyi időt von el, hogy kevesebb könyvet olvashat, mint akarja. Bárha az is, hogy hangját, — amely könyven elrekedt, — kimélje, elegendő ok lett volna a némán olvasásra. De bármi szándékkal tette is ezt, biztosan jó szándék volt. (Conf. VI. 3.)*

Az antik stílusproblémák első rendszeres feldolgozásában, Eduard Norden nagy «Antike Kunstprosa»-jában (1898) végre tudományosan is megállapítást nyert a «hangos olvasás». A mű bevezetésében Norden a többi közt arról ír, hogy az ókori ember mily mértékben volt fogékony az élőszó szépsége iránt; ezzel kapcsolatosan utal a fent idézett szent-ágostoni helyre, amelyre Otto Seeck hívta fel figyelmét:

Eine vielleicht wenigen bekannte Tatsache ist es — olvassuk itt — dass man in Altertum laut zu lesen pflegte. Über derartige Dinge, die in den Augen der Menschen, die sie treiben, selbstverständlich sind, pflegt eine Tradition zu fehlen und so ist es denn in diesem Falle auch bezeichnend, dass an der *einzig*en Stelle, an welcher diese Sache erwähnt zu werden scheint, von dem leisen Lesen eines Mannes, als einer Abnormität gesprochen wird, wodurch die Stelle für uns um so lehrreicher und beweisender ist. (6. 1.)

1898-ban tehát a hangos olvasás még csak egyetlen adattal volt bizonyítható. Husz év alatt — bár a jelenség természete a rendszeres kutatást kizárta — a bizonyító helyek száma megszorodott. 1906-ban Siegfried Sudhaus egy rokonjelenségről, a hangos imáról írt dolgozatában (Archiv f. Rel. Wiss. IX. 190. k.) tett közzé néhány adalékot. Az Antike Kunstprosa II. (1909.) és III. (1915.) lenyomatában Norden a vele időközben közölt bizonyító helyeket sorolja fel. Mindez azonban vajmi kevés. Az a 15—20, antik írókból vett részlet, amelyet eddig publikáltak, különböző értékű és bizonyító ereje is más és más.

Első ízben kísérlem itt meg, hogy mindazt, amit erről a sajtáságos jelenségről tudunk, összefoglaljam s megtoldjam a

* Sed cum legebat, oculi ducebantur per paginas et cor intellectum rimabatur, vox autem et lingua quiescebant. saepe, cum adessemus — non enim vetabatur quisque ingredi aut ei venientem nuntiari mos erat — sic cum legentem vidimus tacite et aliter nunquam sedentesque in diurno silentio — quis enim tam intento esse oneri auderet? — discedebamus et coniectabamus eum parvo ipso tempore, quod reparandae menti suae nancisceretur, feriatum ab strepitu causarum alienarum nolle in aliud avocari et cavere fortasse, ne auditore suspenso et intento, si qua obscurius posuisset ille quem legeret, etiam exponere esset necesse aut de aliquibus difficilioribus dissertare questionibus atque huic operi temporibus impensis minus quam vellet voluminum evolveret, quamquam et causa servandae vocis, quae illi facillime obtundebatur, poterat esse iustior tacite legendi. Quolibet tamen animo id ageret, bono utique ille vir agebat.

magam adataival, amelyeket 1913 óta gyűjtöttem.* A kérdések, amelyekre a dolgozatban a választ keresem, ezek:

bizonyítható-e, hogy az ókorban mindazt, amit ma önmagunknak némán olvasunk, fennhangon olvasták?

mennyiben terjeszthető ki ez a jelenség a középkorra? feltehető-e, hogy ebben a korban az írás is hangos művelet volt?

mi e sajtósági jelenségeknek a magyarázata?***

II.

A BIZONYÍTÓ HELYEK.

Ha végignézzük az antik és középkori írókból vett két tucat idézetet, amelyek már eddig is ismeretesek voltak, vagy amelyek e cikkben közöltetnek első ízben, egészen sajtósági olvasó-író alakok elevenednek meg előttünk. Helyes Norden megjegyzése, hogy olyan dolgokról, amelyek a kortársak szemében természetesek, rendszerint hiányzik a hagyomány. Ennek következménye, hogy a hangos olvasást elsősorban olyan helyekkel bizonyíthatjuk, amelyek abnormitásokról emlékeznek meg, olyan esetekről, amikor valakit különös okok bírtak rá, hogy az általános szokástól eltérően némán olvasson, vagy mikor valakit a hangos olvasás folyamatosságában egy s más körülmény meggátolt. Fentebb rámutattunk, hogy éppen ezek az esetek irányították a problémára a tudomány figyelmét.

Láttuk már sz. Ambrust, aki szobájában ül és — megmagyarázhatatlan okokból, talán torokbaja miatt — némán olvas; ügyes-bajos emberek járnak ki s be, áhitattal állnak meg egy percre, mikor az olvasmányába merült püspököt megpillantják, hogy aztán távoztukban meghányják-vessék egymás közt ezt a — számukra oly csodálatos — jelenséget, amelyet egy szemtanú: sz. Ágoston jegyzett fel számunkra. De maga sz. Ágoston is élete fordulópontján: megtérése perceiben, hallván a szózatot: vedd és olvasd, — némán fut végig a Biblia ama versén,

* Az eddig is már ismert bizonyító helyek idézése alkalmával mindig megjelölöm, hol közöltettek régebben. *AKpr.*: Norden *Antike Kunstprosa*jának *Nachträge*-it jelenti, *SS* pedig *Siegr. Südhaus* fentidézett cikkére utal. *E két jegyzet egyébiránt a kérdés egész eddigi irodalma.*

Ama bizonyító helyek, amelyeknek provenienciája nincs feltüntetve, a magam gyűjtéséből származnak és e helyen közöltetnek első ízben.

** E helyen rovom le hálás köszönetemet egykori tanáraimnak: *Norden* Eduard dr. úrnak, a berlini egyetem tanárának, aki adatgyűjtésemet 1913 óta szüntelen figyelemmel kísérte, első adalékaimnak az *Antike Kunstprosa*-ban helyet adott és e dolgozat megírására buzdított, valamint *Némethy Géza* dr. egyet. tanár úrnak, aki e dolgozatot kéziratban elolvasni szíveskedett.

amelyre éppen pillantása esik: «arripui (codicem), aperti et legi in silentio capitulum, quo primum coniecti sunt oculi mei». (Conf. VIII. 29.)* Sz. Ágoston hangját az izgalom vágja el ebben a sorsdöntő percben, nazianzi sz. Gergelyét egy megrázó élménnyé vált olvasmány. Valahányszor csak Jeremiás siralmait olvasom — írja magáról Or. 6. c. 18. (Migne I. 191.) — elakad a hangom.

ἔγω γοῦν δάκνεις ἂν ταύτην ἀναλάβω τὴν βιβλίον καὶ τοῖς θρήνοις συγγένωμαί — συγγίγνομαι δὲ δάκνεις ἂν εὐήμεριαν σωφρονίσαι ἐσελήσω τῷ ἀναγνώσματι, — ἐγκόπτομαι τὴν φωνήν.**

Láttuk fentebb Lukiánosz könyvsnobját, akinek hangja nem ér a szeme nyomába, — vagyis akadozva olvas — de Szokrateszről is feljegyezte a hagyomány, hogy ilyen nehézségekkel küzdött: írás-olvasás közben neveltségesen dadogott, mint a gyermekek.

... ἄλλ' εἶναι γελούτων, ὅποτε δὲ δέο. ἢ γράφαι ἢ ἀναγνώναι, βατταρίζοντα, ὡσπερ τὰ παιδία.

(Theodoretus, Græcar. affect. curatio, I. 29 ed. Ræder, p. 13.)

A némán olvasás különös esetét említi Suetonius Augustus-életrajzában (39). Augustus bizonyos «igazoló-eljárás» rendszeresített: a lovagok egy bizottság — Augustus és tíz szenátor — előtt tartoztak megjelenni és beszámolni viselt dolgaikról. A bizottság büntetéseket vagy megrovásokat osztott. A megrovás legenyhébb neme az volt, hogy a vétkesnek írotáblát adtak a kezébe, amelyre hibái voltak feljegyezve és amelyet nyomban némán kellett elolvasnia.

Impetratisque a senatu decem adiutoribus unum quemque equitum rationem vitæ reddere coegit atque ex improbatibus aliis pœna, alios ignominia notavit, plures admonitione sed varia. Lenissimum genus admonitionis fuit traditio coram pugillarum, quos taciti et ibidem statim legerent; notavitque aliquos quod pecunias leuioribus usuris mutuati grauiore fœnore collocassent. (Suet., Cæs. Oct. Aug. 29.)

Hogy a taciti-t külön kiemeli Suetonius, világosan bizonyítja, hogy a normális olvasás hangos volt. Nyilván a kímé-

* Szent Ágoston Konfessziójáról szóló dolgozatomban («Vasa lecta et pretiosa», Bpest, Franklin, 1918.) bővebben foglalkozom e részlettel. «Így a «tolle lege» világtörténetivé vált nagy jelenete nemcsak a vallásos konverzió beteljesülése, hanem a formális megtérésnek [=Augustinus eltávolodása a tradicionális irodalmi műveltségtől] is szinte szimbólikus záróköve lett. Augustinus egész eddigi életének tartalma a szónoki forma kultusza volt; ennek a kultusznak a tárgya s az eszköze: a szó. Nemcsak egy mélyen — műveltségében és ízlésében — gyökerező ideál ritusa, hanem egy még mélyebben — az öntudat alatt — fészkelő szokás szakad meg folytonosságában, amikor szent Ágoston a tolle lege percében az apostol ígétit némán olvassa. A régi ideál helyébe új lépett: nem verba, hanem sententiae, nem lingua exercitata, hanem cor castum, nem a hang, hanem az érzés vezet az új birodalomba: nouit non esse uocem ad aures dei nisi animi affectum. De catech. Rud. 9. r. (II. I.)

** AKpr.; a helyére R. Gottwald figyelemztette Nordent.

let egy neme, hogy a bűnlajstromot, amelyet az ítélkező tanács tagjai természetesen ismertek, a vádlott mégis némán olvashatta el: *taciti*, minthogy a legenyhébb, és *statim*, minthogy büntetés volt.*

Horatius egy helyen — Sat. I. 6. 122. — külön kiemeli hogy «néki a néma olvasásban telik öröme»:

ad quartam iaceo, post hanc vagor aut ego lecto
aut scripto, quod me tacitum iuvat unguor olivo.*

A magyarázónak ez a jegyzete: «*tacitum*: gemeint ist, dass Horaz während seiner Studien von niemand gestört wird» (L. Müller) vagy az ilyen fordítás: «was im Stillen mich belustigt» (Wieland) értelmetlen.**

Egy másik szatírában a néma olvasásnak sajtyszerű, finoman motivált esetével találkozunk. A II. könyv 5. szatírájában Tiresias körülményes tanácsokkal látja el Ulixest, miként kell «züllött vagyoni viszonyokat» egy dús örökség segítségével «rendezni»; az oktatás során kétszer esik szó a megváltó végrendeletről. Egyszer általánosságban: ha alkalmad nyílik is rá — úgymond Tiresias, — hogy a végrendeletet, amely gazdaggá tesz majd, megismerd, hárítsd el magadtól, de úgy, hogy belébandzsíts és a legfontosabbat kiragadd belőle: ott áll-e neved a «második sorban» (az örökösök közt); sebes pillantással győződj meg róla, vannak-e társaid az örökségben?

qui testamentum tradet tibi cumque legendum
abnuere et tabulas a te removere memento,
sic tamen ut limis rapias quid prima secundo
cera velit versu, solus multisne coheres
veloci percurre oculo. (51—55.)

Nyilvánvalóan valamely megtörtént esetre céloz Horatius, mert az ötletére alább még egyszer visszatér. Most már szemünk elé állít egy olyan jelenetet, aminőre a fenti tanácsok szóltak. Az örökségvadász (Nasica) nagy rábeszélésre végül mégis kezébe veszi a végrendeletet, némán fut végig rajta és látja, hogy — kisémmizték.

... tabulas socero dabit atque
ut legat orabit; multum Nasica negatas
accipiet tandem et tacitus leget, invenietque
nil sibi legatum præter plorare suisque (66—69.)

Az előbbi idézet az utóbbit magyarázza: a «*limis oculis rapere*» és a «*veloci oculo percurrere*» végül is a *tacite le-*

* SS.

** E horatiusi hely kapcsán Sudhaus még Dracontius következő soraira utal:

Sed ne mæsta canens concludat carmen amoris,
Post hæc vota parens quid sit factura Dione,
Murmuret os tacitum, Carales cum coeperit iri.

(«Ein bezeichnender Ausdruck, den Drac. von seiner dichterischen Production gebraucht.» Sudhaus.)

gere akciójában egyesül. A szélhámos előbb kéreti magát, majd elfogadja a viasztáblát, de közömbösséget színlel és csak később — egy kedvező pillanatban — villámgyors pillantással (amelyre annyira készült, hogy csak a lényegeset látja) szinte «belémarkol» (rapit) az írásba; ismert színpadi jelenet ez, amelyből az antik ember azt tartja a legsajátságosabbnak és a legjellemzőbbnek, ami nekünk fel sem tűnik, hogy — néma.*

Az itt felsorolt esetekben a hangos olvasást valamely okból a néma (akadozó, szakgatott, dadogó) olvasás váltotta fel.**

Ez eseteknek pendantja két jelenet, amelyben a hangos olvasás ellenkezőleg *szenvadélyes recitációvá* emelkedik. Az egyiket sz. Ágoston Konfesszióiban találjuk, amelynek már két bizonyító-helyet köszönünk, a másikat nazianzi sz. Gergelynél.

Augustinus megtérése után szent anyjával és a hívő Alypiussal egy barátjának birtokára, Cassiciacumba vonul vissza; itt — ebben a mélyen vallásos környezetben — olvassa először Dávid zsoltárait. Ágostonban tovább él a költő, a filozófus, a rétor. A *költőt* megdöbbeníti ennek a költészetnek egészen újszerű szépsége. A zsoltárosnak Istennel való párbeszéde a *dialektikust* lelkesíti fel. A *rétor* pedig szónoklatnak érzi Dávid imáit: az egész világhoz szóló szimbolikus önéletrajz egy nemének, amely az ő sorsát is példázza (hihetőleg ekkor születik meg a Konfessziók alapgondolata): «minő hangokat hallattam előtted, Istenem — írja Conf. IX. c. 4. — mikor Dávid zsoltárait olvastam! Minő hangokat hallattam ama zsoltárookban s mint lángoltam fel tőlük, mint égtem a vágytól, hogy elszavaljam azokat, — ha lehet — az egész földkerekségnek . . .»

Azt kívánja, bárha vallásos tévelygésének osztálytársai: a manichéusok valahol jelen volnának és — sz. Ágoston tudta nélkül — megfigyelhetnék arca elváltozását, hallanák hangját, amikor a negyedik zsoltárt olvassa: «Vajha, — úgy mond, — hallanák, anélkül, hogy én tudnám, hogy ők hallják és nem hinnék, hogy miattuk mondom mindazt, amit a zsoltárok igéi közt mondtam, aminthogy valóban nem mondtam volna, ha éreztem volna, hogy ők látnak és hallanak . . .»

A hatalmas jelenet rajzából világosan kitűnik, hogy szent Ágoston egyedül van szobájában: hiszen azt kívánja, bárha ellenfelei ott volnának, noha — fűzi hozzá a lélektani részletekre annyira ügyelő író — kétségtelenül másként beszélne, ha bárki is hallaná. Tehát egyedül van és fennhangon olvassa a zsoltárokat («*quas tibi voces dabam in psalmis illis*», «et

* Érdekes, hogy Wieland p. o. — hogy e jelenetet a modern olvasóval megértesse, — a *tacitus*-t «*verstohlenerweise*»-vel kénytelen fordítani.

** Némán olvassa még Kydippe is Akontiosz levelét. (Ovid. Heroid. XXI. 1.) Erre a novellára alább más kapcsolatban még visszatérek.

audirent uoces meas, quando legi psalmum», «et exclamabam legens hæc foris et agnoscens intus», «et clamabam in consequenti uersu clamore alto cordis mei»), közben-közben tulajdon indulatait és gondolatait ékeli a zsoltár versei közé, ezt is hangosan, hiszen a manichéusok meghallhatnák, ha ott volnának («quæ inter hæc uerba dixerim», «et hæc omnia exhibant per oculos et uocem meam . . .»), «et insonui multa graviter et fortiter, quæ utinam audissent, qui . . .»).

Hasonlóan szenvedélyes recitációról ír nazianzi sz. Gergely mesteréről, Basiliusról szóló művében. Sorra veszi Basilius egyes munkáit s leírja a reá tett hatásukat: ez a hatás hasonlított a misztikusok extázisához. Basilius etikai tartalmú művei sz. Gergelynek testét-lelkét megtisztítják, templommá avatják őt, amely alkalmas Isten befogadására, szerszámá, amely megérintvén a sz. Lelket, az isteni dicsőség és hatalom dalát játssza. Ritmus és harmónia kél az olvasóban, merőben más lényé változik: isteni átalakuláson megy át:

Ha a Hexaémeront a kezembe veszem s főnnhangon olvasom, a Teremtő elé kerülök, átlátom a teremtés értelmét s most nagyobb a Teremtő iránt érzett bámulatom, mint volt előbb, amikor csak abból okultam, amit szememmel (e világból) láttam . . .*

A hangos olvasás problémájának szempontjából a «*διὰ γλώσσης φέρω*» fontos bizonyíték. De a bizonyítéknál is fontosabb számunkra a *háttere*: látjuk, miként vált az antik ember számára a formai és a tartalmi élvezet, az értelem és a pátoz egyetlen elválaszthatatlan egységgé.** Az a stílus, amelyet az olvasó így élt át, az írótól is más természetű alkotó munkát kívánt meg, mint némán olvasó korunkban. A hangos olvasással együtt kétségtelenül veszendőbe ment a stílus formai tökéletessége iránt való érzék is, egyben az író művészetének egyik fele, amely ma már csak egy-egy kései humanistánál éled újra, így Flaubertnél és Walter Paternél, akikről alább még szó lesz.

A Confessionesnek ama fejezetéből, amely Augustinus extázikus olvasmányáról szól, fentebb ezt a mondat-részletet idéztem: «*et exclamabam legens hæc foris et agnoscens intus . . .*» Ez a mindenképpen tipikus augustinusi antitézis*** különösebb figyelmet érdemel. «Kívül olvasván, belül átértvén», — az érzéki és értelmi műveletnek olyan elhatárolása és ismét olyan

* Ἐγὼ τοῦτο μόνον αὐτοῦ διηγίσομαι. Ὅταν τὴν Ἑξαήμερον αὐτοῦ μεταχειρίζομαι, καὶ διὰ γλώσσης φέρω, μετὰ τοῦ κτίστου γίνομαι, καὶ γινώσκω κτίσεως λόγους, καὶ συμαζῶ τὸν κτίστην πλέον ἢ πρότερον, ὅφει μόνῃ διδασκαλῇ χρώμενος. (In Basil. Epitaph. LVII. 1.)

** Az ókori keresztény írók ez «egység» ellen váltig küzdöttek, a forma jelentőségét elméletileg is kétségbe vonták, de az ókori ember természetes hajlandóságai és az irodalmi hagyományok az elméletnél is erősebbeknek bizonyultak. L. erről alább a nolai sz. P. ulinus leveléből idézett részletet.

*** Augustinus antitéziseiről l. Vasa lecta et pretiosa c. dolgozatom 29 k., a *foris-intus* formuláról az 54. k. lapjait.

egyesítése, amely csupán a hangos olvasás esetében válik egészen érthetővé. Hogy az antik ember olvasáson *hárm-as-egy funkciót* értett, Augustinus egy levelének (VI.) kezdete igazolni látszik: «Leveledre úgy fogok vigyázni, — írja Nébridiusnak — mint a szememfényére. Mert a stílusa oly szép, hogy hallani öröm, oly rövid leveled, hogy könnyű átolvasni, s oly bölcs, hogy üdvös az értelemre.»

Epistulas tuas perplacet ita servare, ut oculos meos. Sunt enim magnæ, non quantitate, sed rebus et magnarum rerum magnas continent probationes. Illæ mihi Christum, illæ Platonem, illæ Plotinum sonabunt. Erunt igitur mihi et ad audiendum propter eloquentiam dulces et ad legendum propter brevitatem faciles, et ad intelligendum propter sapientiam salubres.

E mondatok elsősorban persze a «hangos olvasás» mellett tanuskodnak, nemcsak az «ad audiendum propter eloquentiam dulces» részlettel, hanem azzal a fordulattal is, amelyben ezt a gondolatot óhajtja az író kifejezni: «Leveled krisztusi, plátói és plotinuszi reminiscenciákat ébreszt.» Az ókori emberben az írott betű elsősorban *akusztikus képet* kelt, hiszen az írást mindenekelőtt hallja s ezért a levél hatását a *sonare* igével érzékelteti.* De másodsorban az *audire-legere-intelligere* hárm-as műveltetét világítja meg e levélrészlet. Ismét csak Lukianosz könyvbolondjára kell gondolnunk, aki az írást *szemmel látja* ugyan, *de hanggal nem követheti* már, s mily messze van a *megértéstől!* Az olvasás hárm-as-egy funkciójára egyébiránt vissza kell majd térnünk, amikor a hangos olvasás magyarázatát keressük.

Az eddig felsorolt abnormitások bizonyító erejüek ugyan, de az olvasás normális technikájától többé-kevésbé eltérnek. Mindennapos olvasással van dolgunk az itt következő öt jelenetben, amelyeket csak azért jegyeztek fel, mivel mindegyik esetben a magános olvasót mások lepik meg, akik ilyként fültanúi lesznek az olvasmánynak.

A legmeglepőbb s egyben legszebb ezek közül az a jelenet, amelyet az Apostolok cselekedeteiben találunk (8, 26.):

Az Urnak pedig angyala szól vala Filepnek, mondván: «Kelj fel és menj el dél felé, a járatlan úton, amely Jerusálemből Gáza városába alá megyen. Ő annakakért felkelvén, elméne; és imé egy Szerecsen Föember, Szerecsenorország királynéasszonyának, Kandakesnek komornyikja, ki minden gazdagságával bír vala, és ment vala Jerusálembe imádkozni. Megyen vala haza, ülvén az ő szekérében és *olvassa* vala Ésaiás prófétát. Mondá pedig az Isten Lelke Filepnek: Járulj oda és menj közelebb a szekérhez. Filep ezért odafutamodván, *hallá, hogy az olvasná Ésaiás prófétát* és monda: Valyon érted-e amit olvassz? És mondá az: Mi módon érteném, hanemha valaki megmagyarázná nékem. És kéré Filepet, hogy felülne és ő mellé ülne.**

* L. erről alább az «akusztikus» tartalmú bizonyító helyeket.

** και ἰδοὺ ἀνὴρ Αἰθιοπῶν εὐνοῦχος δυνάστης Κανδάκης βασιλείας Αἰθιοπῶν, ὃς ἦν ἐπὶ πάσης τῆς γῆς αὐτῆς, [ὅς] ἐβλήθη προσκυνῆσαι εἰς Ἱερουσαλὴμ, ἦν δὲ υποστρέφων καὶ καθήμενος ἐπὶ τοῦ ἅρματος αὐτοῦ καὶ ἀνεγίνωσκεν τὸν προφήτην Ἠσαΐαν. εἶπεν δὲ τὸ πνεῦμα τῷ Φιλίππῳ· πρόσελθε καὶ κολλήθητι τῷ ἅρματι τούτῳ. προσδραμῶν δὲ ὁ

Norden utal rá, hogy a bibliamagyarázók a hangos olvasás jelenségét nem ismervén, ezt a helyet is (mint annyi más) félreértették.

Mæcenas-t egy-egy egyszerű ember — gyakran maga Horatius is — «*olvasás vagy néma* mélázás közepette» zavarta meg:

simplicior quis et est qualem me sæpe libenter
obtulerim tibi, Mæcenas, ut forte legentem
aut tacitum impellet quovis sermone molestus:
«communi sensu plane caret» inquit. (Hor. Sat. I. 3, 63. kk.)

E horatiusi sorokat Norden a hangos olvasás bizonyítékaként elfogadta. Valóban sok érv szól amellett, hogy a «*legentem aut tacitum*» antitézis. De a mondatban nem kell szükségszerűen ellentétet látnunk: «*olvasott vagy némán mélázott*» a mai olvasó számára sem feltűnő.

Egészen hasonló részletet találunk Johannes Cassianusnál (400 körül), aki az ókeresztény szerzetes közösségek szerveztével és szokásaival foglalkozik «*De institutis cœnobiorum*» című művében.

A barátok, írja egy helyen (IV. 12.), az inára szólító hangnak nyomban engedelmeskedni tartoznak. Aki ír, betű közepén tegye le a pennát. Az engedelmesség erényét a barátok mindennél többre tartják: nemcsak a munkánál és az olvasásnál vagy pedig a csendnél és a cella némaságánál, — hanem minden erénynél is többre becsülik.

... non tam operis compendia lucrave sectetur quam oboedientie virtutem exsequi toto studio atque æmulatione festinet. quam [sc. virtutem] non solum operi manuum seu lectioni vel silentio et quieti cellae, verum etiam cunctis virtutibus ita præferunt, ut huic iudicent omnia postponenda et universa dispendia subire contenti sint, dummodo hoc bonum in nullo violasse videantur.

Míg a fenti Horatius-idézet esetében még némi kétség foroghatott fenn, vajjon antitézissel van-e dolgunk, a Cassianus-részlet félreérthetetlen ellentétben épült fel: olvasás vagy csend! De a mondatot érdemes lesz alaposabban szemügyre vennünk. Mi a *silentium* s a *quies cellae* a barátnak? A *meditáció*. Már az idézett fejezet elején találkozunk a «*munka-meditáció*» ellentétével:

Itaque consistentes intra cubilia sua et operi ac meditationi studium pariter impendentes, cum sonitus... audierint... unusquisque prorumpit...

Ezt az antitézist aztán a továbbiak során tagolja. A munkát írásra (opus manuum) éz olvasásra (lectio) bontja s ezzel *szembeállítja* a csendet és minthogy a parallelisztikusan épített

Φίλιππος ἤκουσεν αὐτοῦ ἀναγινώσκοντος Ἡσαΐαν τὸν προφήτην, καὶ εἶπεν· ἄρα γε γινώσκεις ἢ ἀναγινώσκεις; ὁ δὲ εἶπεν· πῶς γὰρ ἂν δυνάμην ἔδωκ ἡ τις ὁδηγήσει με; παρέκλεσέν τε τὸν Φίλιππον ἀναβάντα καθίσει σὺν αὐτῷ.

latin mondat egyensúlya megbomlanék, ha a mondat másik fele egytagú maradna, hozzáfűzi a cella némaságát (quies cellæ). Így a párhuzamos mondat egyik felén két hangos, másik felén elemeire bontott kettős-egy néma akció szerepel. Véleményem szerint e mondatban a hangos írás második érdekes bizonyítékával van dolgunk.*

E kitérés után újból a «kihallgató-jelenetek» típusához fordulok vissza. A harmadik ilyenét bizonyító-helyet az ötödik század erotikus levélírójánál, Arisztainetosznál fedezte fel Sudhaus (I, 10. — Hercher, p. 140.). A szép Akontiosz beleszeret a tündéridi Kydippébe. Elhatározása: Kydippe vagy a halál. Szerelme tárgyát egy kertben lesi meg; Kydippe szolgálója elé hirtelen egy alma gurul, amelybe írás van karcolva. A lány kíváncsian felveszi a gyümölcsöt és átadja asszonyának. Kydippe pedig — s ez volt Akontiosz körmönfont terve — természetesen fennhangon — olvassa az írást: «Artemiszre esküszöm, Akontiosz felesége leszek!»

ἡ δὲ κόρη κομισσάμενη καὶ ταῖς ὄμμασι περιβέουσα τὴν γραφὴν ἀνεγίνωσκεν ἔχουσαν ὅδε «μά τῆν Ἄρτεμιν Ἀκοντίω γαμοῦμαι». ἔτι διερχομένη τὸν ὕρκον εἰ καὶ ἀκούσιον τε καὶ νόθον, τὸν ἐρωτικὸν ὄθλον ἀπέρριψεν αἰδομένη, καὶ ἡμίφωνον καταλέλοιπε λέγειν τὴν ἐπ' εὐχάτω κειμένην, ἃτε διαμνημονεύουσαν γάμον, ὃν σεμνὴ παρθένος κἂν ἑτέρου λέγωντος ἠρῶδρασε. — — εἶπεν ἡ παῖς, ἀκήκουσεν Ἄρτεμις.

A bizonyító-hely interpretálása igen finom: nem az a döntő itt, hogy Kydippe fennhangon olvassa a felírást (hiszen szolgálója jelen van, ő adta át az almát és kéri meg úrnőjét, olvassa el, mi áll rajta), hanem hogy Akontiosz egész csele azon az egészen természetes feltevésen épült fel, hogy a szokás törvénye szerint a lánynak mindenképpen hangosan kell majd olvasnia az esküt. Hiszen mihelyt rájő Kydippe, mit olvas, mintha elválták volna a hangját: az utolsó szót elharapja: gam...**

* A Cassianus-idézet még egy szempontból érdemel figyelmet. A tudomány nem tisztázta még a kérdést, vajjon a klasszikus multnak általában a műveltségnek ápolása mikor vált a nyugati szerzetesség munkatervének szerves részévé. Kétségtelen, hogy sz. Benedek programjában ez a gondolat még nem szerepelt. (V. ö. Norden, AKpr. 665. 1.) Wattenbach (Schriftwesen im Mittelalter, Lpz. 1896, 428. 1.) adatokkal bizonyítja, hogy az első századokban a papság a klasszikusok másolásával még nem foglalkozott; az első jeleket erre Hieronymusnál (Ep. 125.) és Sulp. Severusnál (S. Martini Vita c. 7.) véli felfedezni. Az itt idézett részlet Cass. művéből amellet tanuskodik, hogy már a IV. században a kalligráfia a kolostorok rendszeres foglalkozásai közé tartozott. Még érdekesebb érészben a Dé inst. cœnob. egy másik részlete (V. 39.), ahol egy Egyiptomba vetődött itáliai szerzetesről van szó, aki csak egyetlen mesterséget ért; a másolást («quo respondente nihî se nec nosse nec prævalere ex his, quæ illic exercebantur a fratribus operari præeter librariam manum»). Erre megkapja a kalligráfiához szükséges anyagot és hozzálát egy Biblia-kézirat írásához. (Nyilván emlékezet után írja, mert latin Biblia nem áll rendelkezésére.)

** S. Sudhaus (az 1915-ben századosként hősi halált halt kieli egyet. tanár) 1914-ben ezt írta nekem: «dass Kydippe das letzte Wort auf der

Ezt a novellát folytatja Ovidius. Az önkéntelen eskü után Akontiosz levelet ír Kydippének. A lány válaszáat azzal kezdi, hogy Akontiosz írását, újabb cseltől tartva, réműlettel fogadta, s okulva a multon, némán olvasta el.

pertinui scriptumque tuum sine murmure legi
iuraret ne quos inscia lingua deos.

(Heroid. XXI. 1—2.)

Szent Antalt a Thebais remetéjét, a démonok még olvasmánya közben is meglepik: ekhóként ismétlik az olvasó szavait. Szent Athanasius jegyezte ezt fel Antonius-életrajzában; abban a nagy beszédben, amelyet a remete az első s szerzetesekhez intéz, így szól a démonokról:

Δόλιοι δὲ εἰσι καὶ ἑτοιμοὶ πρὸς πάντα μεταβάλλεσθαι καὶ μετασχηματίζεσθαι. Πολλάκις γοῦν καὶ ψάλλειν μετ' ὁδῆς προσποιούνται μὴ φαινόμενοι καὶ μνημονεύουσι τῶν ἀπὸ τῶν Γραφῶν λέξεων. ἔστι δὲ ὅτε καὶ ἀναγινωσκόντων ἡμῶν, εὐδὲς ὡσπερ ἤχω λέγουσιν αὐτοὶ τὰ αὐτὰ πολλάκις ἀπερ ἀνέγνωσται. . . .»

(Migne, vol. XXVI. col. 881.)*

Inscript des Apfels ἡμίφωνον spricht, scheint mir einer Notiz wert. Sie spricht also das Wort Akontίω halblaut).

Ez a megjegyzés kettős tévedésen alapszik. Az utolsó szó: γαμοῦμαι, nem: Akontίω. Ezt azonban nem félhangosan ejti Kydippe, hanem — mint fent említettem — elharapja. Ez világosan kitűnik e szavakból: ἡμίφωνον καταλέλοιπε λέξιν τὴν ἐπέσχάτω κειμένην. ἡμίφωνον a szótárak és Hercher latin fordítása szerint is vox dimidiata, ami egyébiránt bizonyításra sem szorul; a λείλοιπε ige és a következő szavak: ἄτε διαμνημονεύουσι τὸν γάμον, ὃν σεμνὴ παρθένος κἀν ἑτέρου λόγοντος ἡρωςρίασε emellett tanuskodnak. Sudhaus tévedett.

* H. Mertel értelmezése (Bibl. d. Kirchengv. Athan. II. 1917.) «Wenn wir *vorlesen*, sagen sie bisweilen wie ein Echo dasselbe, was vorgelesen wurde» — önkényű és valószínűtlen. A démonok a magános szerzetest kísértik meg. Egyébiránt itt is ugyanarra a nehézségre ítőközünk, mint a legtöbb, ókori írónál, aki olvasásról ír: az «olvasás» és a «felolvasás» közt az ókorban nem érezték, tehát nem is tettek semmiféle különbséget; a két fogalomra a latin s a görög nyelvnek nincs külön kifejezése (ἀναγινωσκω, lego). A középkorban a latin terminológia egészen bonyodalmas. Mennyire küzködtek vele, mutatja Hugo St. Victor Didascalionának egy sajtáságos mondata:

«Lectio est enim cum ex his quæ scripta sunt, regulis et præceptis informamur. Trimodum est lectionis genus, docentis, discitentis vel per se inspicientis. Dicimus enim: lego librum illi, lego librum ab illo, et lego librum. — Ehhez megjegyzi Robert, L'Enseignement de la Théologie, Paris, 1909. 53. l.; On le voit, *legere* désigne à la fois l'acte d'un professeur qui lit un livre, celui de l'élève qui l'écoute, et celui de quelqu'un qui lit seul. Aussi Jean de Salisbury, trouvant le mot équivoque, proposait il d'appeler la lecture du maître *praelectio* et la lecture particulière simplement *lectio*, mais il ne semble pas qu'on ait alors adopté cet usage. (Salisbury Metalog. I. XXIV. col. 853.)

Míg Antonius esetében az ármányos szellemek kétségkívül a magánon olvasó remete hangját hallják és visszhangozzák, addig Tertullianus egy hasonló helyének, — amelyben ugyancsak olvasást halló démonokról van szó, — illetően értelmezése hibás, mert félreértésen alapul.

Tertullianus az Apologeticumban (XXII. 9.) a mindenütt jelenlévő és mindent kikémlelő démonokról azt írja, hogy még Isten rendelkezéseit

A fültanu-jelenetek sorát egy késői idézettel zárhatjuk le. Grimmelshausen gyermek *Simplicissimusa* a Remetét *hangos Biblia-olvasás* közepette lepi meg:

Als ich das erste Mal den Einsiedel in der Bibel lesen sahe, konte ich mir nicht einbilden, mit wem er doch ein solch heimlich und meinem Bedüncken nach sehr ernstlich Gespräch haben müste. Ich sahe wol die Bewegung seiner Lippen, hörte auch das Gebrummel, hingegen aber sahe und hörte ich niemand, der mit ihm redete, und obzwar ich nichts vom Lesen und Schreiben gewust, so merckte ich doch an seinen Augen, dass ers mit etwas im selbigem Buch zu thun hatte. (Buch I. Kap. 16.)*

A «*Simplicius Simplicissimus*» 1670-ben jelent meg. Vajon a hangos olvasás szokása ily későn élt-e még, e kérdésre nem tudunk megfelelni.

A hangos olvasásnak azonban nemcsak fültanui voltak, hanem természetszerűen áldozatai is, olyanok, akik pihenésük vagy más természetű foglalatosságuk közepette kénytelen-kelletlen hallgatták egy-egy fennhangon olvasó mormolását. Ezt az esetet örökíti meg sz. Benedek Reguláinak egyik mondata (c. XLVIII. 12): «Mikor a hatodik óra után a fráterek felkelnek az asztaltól — rendeli sz. Benedek — teljes csendben pihenjenek ágyaikon; vagy ha valaki netán olvasni óhajtana, önmagának úgy olvasson, hogy mást ne zavarjon.»

is kikutatják; régebben a próféták hirdette igékből, ma «az újra felhangzó bibliaolvasmányokból szedik össze:

«Dispositiones etiam dei et tunc prophetis contionantibus excerpterunt et nunc lectionibus resonantibus carpunt.»

F. Di Capua: «L'Evoluzione della prosa metrica latina nei primi secoli» c. tanulmányában (Didascaleion 1913, I. p.) találtam meg ezt az állítólagos bizonyító helyet. Di Capua ezt írja róla.

«Fra i molti passi degli antichi che dimostrano quest'uso [leggere ad alta voce] voglio citarne uno curioso dell'Apologetico. Quivi Tertulliano dice che i demoni possono annunziar prima alcuni avvenimenti, perche li conoscono dalle profezie che i cristiani leggono sonoramente ad alta voce, nell' loro adunanze.»

Az itt szóbanforgó *lectiones* az istentiszteleti szertartás keretében — a kereszténységnek ősi idejétől fogva — szokásos szentírásolvassmány. (L. erről Kraus, Realenc. d. christl. Altertümer. II. 292. «Lesungen» címszót.) Ezt Di Capua is tudja, hiszen ezt írja: nelle adunanze. Csak természetes, hogy az istentiszteleti *lectio* fennhangon történt, hiszen felolvasás volt. («Lectio dicitur quia non cantatur ut psalmus vel hymnus, sed legitur tantum. Illic enim modulatio, hic sola *pronuntiatio* quaeritur. Isidor. Hispal. Etymolog. 6, 19, 9. V. ö. Gühr, Das hl. Messopfer, Frbg. 1902. 396. kk. II.) Egészen világos tehát, hogy ez a tertullianusi mondat, amely templomi felolvasásról szól, *nem* bizonyítéka a hangos olvasásnak, — nem ide tartozik.

A *lectiones resonantes* egyébiránt valóban fogas probléma. Nézetem szerint Waltzing fordítása helytelen: a *resonare*-ben az akció ismétlődése rejlik, a szertartásos *lectio*-ban újra felhangzik a próféták igéje. *Kellner* új fordításának alapfogdolata helyes, de nehézkes kifejezőmódja szinte érthetlenné teszi; érdekes, hogy 1882-es fordítása még hibás e ponton,

* F. Jakoby. (AKpr.)

Post sextam autem surgentes a mensa, pausent in lectis suis cum omni silentio; aut forte qui voluerit legere, sibi sic legat ut alium non inquietet.*

De úgy tűnik fel, hogy a néma olvasás kíméletességére csak ebben az egy órában kötelezte a rend törvénye a frátereket. Egy kolostor olvasótermének a 8. v. 9. századból származó felirata tanuskodik róla, hogy a középkor derekán a hangos olvasás általános kolostori szokás volt, s nemcsak a Bibliára állott fenn, hanem minden más könyvre is, — így a szentek életére és a rendi törvényekre is — s színhelye nemcsak a barátok cellája, hanem a könyvtár s az olvasóterem is. A verses felirat így hangzik:

In Lectorio.

Hic normam sancti recitat lector Benedicti.
Ac Christi elcquium, plurima gesta patrum.
(Carm. Centulensia CXVI. Pœtæ Lat. Aevi
Car. III. 2. l. p. 343. — Mon. Germ. Hist. 6.)

Noha valószínű, hogy a *recitare* itt nemcsak a magános, hanem a barátok együttes olvasmányának, tehát a *felolvasás*nak megjelölésére is szolgál, a feliratot mégis jellemzőnek tartom.

Külön csoportba foglaltam itt a bizonyító helyek egy sorozatát; ezeket a rövidség kedvéért «akusztikus adalékoknak» fogom nevezni. Míg az eddigi bizonyító helyekből mindig egy-egy olvasójelenet *lefolyását* sikerült rekonstruálnunk, — amelyről több vagy kevesebb biztossággal megállapítható volt, hogy hangos volt — addig az itt következő idézetekben egy-egy rejtett szó jelzi a szöveg akusztikus hatását.

Ha Horatius egyik ódájában (II. 1.) arról szól, hogy Asinius Pollio a második polgárháborút tárgyaló történeti munkán dolgozik s erről ezt írja:

audire magnos iam videor duces (21),

akkor némi joggal utal rá Birt (Kritik u. Hermeneutik, Beck, Mchn. 1913, 102. l.), hogy illetén képet elsősorban a hangos olvasás szokása magyaráz meg.**

Ebbe a kategóriába tartozik a sz. Ágostonról szóló egykori emlékepigramm, amelyet tanítványa Possidius idéz (Vita Aug. c. 2. 21).

* AKpr. — Erre a helyre P. Ans. Manser O. S. B. figyelmeztette Nordent; közlése, amely egy szövegkritikai megjegyzést is tartalmaz, az AKpr. 1915-ös kiadásában is megmaradt, holott közben megjelent Cuthbert Butler angol bencés kitűnő kiadása (S. Benedicti Regula Monachorum. Editionem adorn. D. Cuthb. Butler, Frbg., Herder. 1912), amely az itt közölt alakban állapítja meg a szöveget. Ezzel Manser megjegyzése tárgytalan lett. Helyesen utal Butler (138. l.) a «sibi legere» kifejezés pendantjára a «sibi orare»-ra: a néma olvasás és a néma ima egykép kivételesek voltak abban az időben.

** Birt megjegyzésére Domony Péter hívta fel figyelmemet.

Vivere post obitum vatem vis nosse viator?
Quod legis ecce loquor, vox tua nempe mea est.

A vers kétségen kívül hangos olvasásra hangosan íródott. Mileve-i Optatus (400 körül Kr. u.) ezt a gondolatot: a Szentírást szélteben olvassák, — a következő mozgalmas, java-részen akusztikus képpel fejezik ki:

bibliothecae refertae sunt libris; nihil deest ecclesiae; per loca singula divinum sonat ubique praeconium; non silent ora lectorum: manus omnium codicibus plenae sunt; nihil deest populis doceri cupientibus. (CSEL. Vol. XXVI. p. 165.)

Sajátságos az az akusztikus kép is, amellyel sz. Ágoston él, hogy a következő gondolatát érzékeltesse: Egy — különben élesesztű, jótollú — eretnek (donatista, aki az egyház katholicitását kétségbe vonja) addig-addig forgatta a Szentírást, míg meggyőződött róla, hogy a katholicizmus álláspontja a helyes, eretnek-sége kábulatából felriasztották a *Szentírás lapjairól jeleje zúgó hangok*.

Tychonius enim omnibus sanctarum *paginarum* uocibus circumtunsus* *evigilavit* et vidit ecclesiam dei toto terrarum orbe diffusam, sicut — — — praedictum est. (Co. Epist. Parmen. I. 1.)

Az antik ember számára a könyv lapjának (sőt a holt betűnek is) elsősorban *hangja* volt: pagina loquitur aut silet, littera sonat.**

Így Luxorius epigrammáinak gyűjteményét azzal ajánlja olvasója figyelmébe, hogy versecskéi — rövidek: könyvének «lapja» alig «szerepelt», máris «elhallgat.»

Nec mea continuo sic *pagina* displicet actu
Finito citius carmine clausa *silet*.

(Bährens, PLM., vol. IV. pag. 388.)

Sz. Jeromos egy levelében felpanaszolja hogy a keresztény papság teljességgel elmerül a pogány írók élvezetében.

At nunc etiam sacerdotes dei, omissis Evangelii et Prophetis, videmus comœdias *legere*, Bucolicorum versuum *verba cantare*, *tenere* Vergilium, et id quod in pueris necessitatis est, crimen in se facere voluptatis. (Ep. XXI. 13., 8. Hilberg.)

Kétségtelen, hogy e mondat három igéje egyértékű és egyértelmű: *legere* = *cantare* = *tenere* s az akusztikus elem, amely a *cantare*-ben foglaltatik, mindhárom olvasó-műveletre kiterjeszthető.

Az itt tárgyalt jelenségnek szép bizonyítéka olvasható egy középkori példában. Jacques de Vitry (megh. 1240) — más for-

* Ezt a sajátságos és ebben a kapcsolatban lefordíthatatlan ígét p. o. Georges nem vette fel. Vergiliusnál ezt az analóg helyet olvashatni: assiduis hirc atque illinc vocibus heros tunditur.

** Általánosan használt kifejezés. Pl. Hieronym. Epist. 8. 1.; «quasi aliud littera sonet, aliud spiritus clausum teneat.»

rás nyomán — felemlíti egy remete esetét, aki a leveleket, amelyeket hazájából küldtek meg neki, mindenestől elégette, «beléjük sem nézett, nehogy olyasmit halljon, ami lelke nyugalmaát megzavarhatná.»

De heremita qui combussit fasciculum litterarum.

In Vita Patrum legitur de quodam solitario quod fasciculum litterarum sibi de patria sua transmissarum igne cremavit et noluit intueri, ne audiret aliqua quibus eius animus turbaretur et inquietudine rumorum a spirituali exercicio impediretur. Sabbatum quidem curiositatis et cecii atque torporis sancti homines valde metuunt.

(Jakob von Vitry, Die Exempla a. d. Sermones feriales et comm. hg. v. Greven, Heidelberg, Winter 1914. p. 33.)

Különösen figyelemre méltóvá teszi ezt az adalékot a stílus naivitása; az író az *intueri*-t az *audire*-vel közvetlen kapcsolatba hozza: az frott lapra *rápillantani* és *hallani* az olvasottakat egy és ugyanaz még a középkori ember számára is.

Szent Ferenczel zárhatjuk le az akusztikus bizonyítékok tarka sorozatát. Miként olvasott? Erre a két kérdésre két életrajzírója azonos választ ad, a két részlet szövegezése azonban bizonyos mértékben eltérő.

A

Legebat quandoque in sacris libris, et quod *animo* semel iniecerat indelebiliter scribebat in corde. Memoriam pro libris habebat, quia non frustra semel *capiebat auditus* quod continua devotione *ruminabat affectus*. Hunc discendi *legendique* modum fructuosum dicebat, non per millenos evagari tractatus.

(Thomas da Celano, S. Franc. Ass. Vita et Mirac. Rec. E. Alenconiensis, Romæ 1906. 246. l. c. LXVIII. 102.)

B

Legebat quandoque in sacris libris, et quod *animo* semel iniecerat tenaciter imprimebat *memoriae*, quia non frustra *mentalis attentionis percipiebat auditu*, quod continuæ devotionis ruminabat affectus.

(S. Bonaventura, Legende Duæ, Quaracchi 1808. p. 112.)

E mondatok meglehetősen bonyolultak, ami főként akkor derül ki, ha le akarjuk fordítani. Tartalmuk ez: Szent Ferenc nagyritkán olvasott, de mindig figyelme különös megfeszítésével; mindazt, amit *olvasván hallott*, ezerszer elismétlji elméjében s arra törekszik, hogy lehető teljességében megőrizze. Így tanult, így olvasott!

Mi jogosít fel arra, hogy a külön-külön mondatba foglalt legebat és auditus szavakat összevonjuk s így értsük: «*olvasván hallott*»? Az idézet figyelmes elemzése.

Véleményem szerint az *A*-szöveg két mondata parallesztikus, amit az is bizonyít, hogy Celano átdolgozója, Bonaventura a két mondatot összevonta (*B: quia*). A mondatok sémája ez:

α mondat:

β mondat:

I. *animo iniecerat* = *auditus capiebat*.

II. *scribebat in corde* = *affectus ruminabat*.

Mindkét mondatban — mint látnivaló — két homályosan

jellemzett akció szerepel: I.: «legebat» és II.: «memoriam pro libris habebat». Bennünket a «legere» részletezése érdekeli: «animo iniecerat» kb. annyit jelenthet, mint «megérteni, felfogni» (= percipere); tehát az olvasás értelmi részét írja körül; «auditus capiebat» ellenben az érzéki részét. Érdekesen igazolja az itt kifejtetteket, hogy Bonaventura sem látta át Celano komplikált gondolatmenetét, egyes szavakat kihagyott, másokat megváltoztatott, végül a «legere» értelmi és érzéki funkcióját összegezte és ezt írta:

non frustra mentalis attentionis (I. α) percipiebat *auditu* (I. β.),

«legere» tehát egyszersmind «audire». Felolvasásról itt nem lehet szó: az idézet illetően értelmezését kizárja a mondat kezdete: «legebat quandoque in sacris libris....» Szent Ferenc tehát még kétségtelenül hangosan olvasott s Szent Bonaventura számára ez még egészen természetes volt.

Az akusztikus adatokkal rokon az a három bizonyító hely, amelyet itt külön csoportba foglaltam össze. Az elsőt az ötödik, a másodikat a kilencedik, a harmadikat a tizenhatodik század egy költőjéből idézem. Közös vonásuk: mindhárom az olvasóhoz intézett utasítást tartalmaz, amely a hangos olvasás bizonyítékát rejti magában.

Az első idézet szerzője S. Paulinus Nolanus, Augustinus egy kortársa. Egy barátja, Romanianus fiához, az ifjú Licentiushoz buzdító verset intéz; a verset megelőző levél vége így hangzik:

Uereor, fili, ne *aures* tuas asperitate temerarii sermonis offenderim et per *aures* animo etiam tuo tædii mei uulnus intulerim. sed in mentem uenit epistolæ tuæ, qua te musicis familiarem modis intellexi, a quo studio ego ævi quondam tui non abhorruî. itaque mihi ad tuam mentem, si in aliquo exulcerassem, deleniendam remedium litteras tuas recordatus repperi, ut te ad dominum harmoniæ omniformis artificem modulamine carminis euocarem, quæso te, ut aure audias neque causam salutis tuæ in uerbis meis spernas, sed piam curam et mentem paternam etiam in despicendis sermonibus libenter accipias... (Aug. ep. XXXII. 5.)

Amit a levél kíméletlen hangja «Licentius füle» ellen vétett, tegye jóvá a vers; a verset pedig hallva hallgassa az ifjú, fogadja szívesen a költő atyai érzését, amelyet «silány szavakba» öltöztetett. Itt is, mint a keresztény ókorban gyakorta, a formáért való pogány rajongás küzd azzal a közömbösséggel, amellyel a kereszténység a klasszikus forma hiú tökéletességét szemléli.*

Nagy Károly költőjétől, Alcuinustól való a másik utasítás; egy verse végén olvasójához fordul:

* L. erről «Vasa lecta et pretiosa. — Szt. Ágoston konfessziói» (Bpest, 1918) c. dolgozatom 16. kk. II.-it.

Tuque valeto legens, tibi maxima cura legenti
 sit precor, ut recto resonet caelestia sensu
 verba Dei Christi, merces tibi magna manedit.
 (Poëtae Lat. Aevi Car. Vol. II. p. 285. — LXVI. 20 k.)

Az utolsó utasítás Ronsard művei élén áll:

Je te suppliray seulement d'une chose, lecteur, de vouloir bien prononcer mes vers et accommoder ta voix à leur passion, et non comme quelques uns les lisent, plustost à la façon d'une missive, ou quelques lettres royaux, que d'un poëme bien prononcé et te supplie encore de rechef, ou tu verras cette marque «b)* vouloir un peu eslever ta voix pour donner grace à ce que tu liras.»

(Oeuvres, éd. Blanchemain, Paris, 1857. Tome III, La Franciade, «Au Lecteur» (La première préface de la Franc.)**

Befejezésül a hangos írás bizonyító helyeit foglalom össze. Hármat fentebb a hangos olvasás kapcsán tárgyaltam, ezek: Hor. Sat. I., 6, 122, Theodoretus és Johannes Cassianusból vett idézetek.

Míg az olvasásnál a szem és a száj társultak, itt a száj a kéz munkáját egészíti ki: *manus et lingua*. Nolai sz. Paulinus egyik levele (XXXII.) egész kis könyvvé dagadt, amint ez már gyakori volt az ókeresztény levéltudományban. A könyv élén azonban egy levél szinte hívogatóan üres maradt; ez az üres levél — írja — arra sarkalta «nyelvért és kezét», hogy reá is írjon valamit.

Insertis his versiculis patens pagina sollicitavit *linguam et manum*, ut occuparet vacantia, et succurrit animo, esse quod scriberem.

Kempis Tamás egy értekezését, amely címe szerint: levél, — így fejezi be:

* A felkiáltójelnek egyik legelső, érdekesen megokolt alkalmazása ez. Az interpunkciónak történetét még nem írták meg. A legrégebbi könyv, amelyben «b) szerepel, 1536-ban jelent meg Párisban. Alois Bieling: Das Prinzip d. deutschen Interpunkt. c. dolgozatában 1573-at határozza meg, mint az ezt követő dátumot. Ilyként a La Franciade 1572-ből származó fent idézett előszava ebből a szempontból is figyelmet érdemel. Itt említem meg, hogy Lehmann, (Aufgaben u. Anregungen d. lat. Philol. d. MA's, SB. d. bay. Akad. d. W. 1918. 8. Abhdl. 33. 1.) Erigenus Puteanus-t firtja az első teoretikusnak, aki a felkiáltójelről írja. Idézi Puteanus «Facula distinctionum» Löwen 1610 c. munkáját. Ugyanennek az írónak egy, két évvel korábban írt művében: «Comus, sive Phagesisposie» Löwen 1608 már megtaláltam a jelet.)

** L. erről ThRucktächel, Einige Arts poetiques aus der Zeit Ronsards etc. Lpz., Fock 1889. 22. 1. «Charakteristisch für Ronsard's Anschauungen ist, dass er keine Buchpoesie haben wollte, sondern meinte, dass die Gedichte laut und öffentlich gesprochen oder gesungen werden müssten. Der Dichter ist für ihn ein wirklicher Sänger, die Dichtkunst eine musikalische Kunst. Er gibt den vortrefflichen Rat: de hautement prononcer tes vers, quand tu les feras, ou plus tost de les chanter, quelque voix que puisses avoir, car cela est bien une des principales parties que tu dois le plus curieusement observer.» (Hauser A. dr. szíves közlése, 1914.)

Et quia excessum loquendi feci ad portum silentii iam remeo: lingua ergo manusque scribentis simul hoc iam fine sient.

De solitud. et silent. II. (Pohl IV. 444.).

A levél írását Kempis beszédnek érzi (excessus loquendi); a kéz s a száj együttes munkája ez (simul). Meglepő a paradox manus silens: a kéz írómunkája még a XVI. században sem volt elválasztható az írás akusztikus részétől.*

Fokozottabb mértékben áll ez a retorikus ókorról: az írás a csendnek épp úgy ellentéte, mint a beszéd. Tyana-i Apolloniust egy ízben megkérdezte Euxenus; hogy bölcs és ékeztollú ember létére mért nem ír könyvet. «Még nem éltem némaságban» — volt Apollonius válasza. S ettől a naptól fogva kötelességszerű hallgatásba merült; hangját elnémította, de szeme és elméje sok mindent befogadtak s emlékezete mindezt megőrizte...

Ἐραμένου δε ποτε τὸν Ἀπολλώνιον τοῦ Εὐξένου, τὶ δῆτα οὐ ξυγγράφοι καίτοι γενναίως δοξάζων καὶ ἀπαγγελία χρώμενος δοκίμω καὶ ἐγγεγραμῆν ἴσθι», ἔφη, «οὐπω εἰσώπησα» καὶ ἐνθένδε ἀρδόμενος σιωπᾶν φήσῃ δεῖν, καὶ τὴν μὲν φωνὴν κατεῖχε, οἱ δ' ὀφθαλμοὶ καὶ ὁ νοῦς πλεῖστα μὲν ἀνεγίνωσκον, πλεῖστα δὲ ἐς μὴμην ἀνελέγοντο. (Philostr. Vita Ap. ; I. c. 14.)

Az az idézet, amellyel a bizonyító helyek szinte bizarran tarka sorát lezárom, keletre** visz el bennünket. Antióchiai sz. Izsáknak, — a szir-nyelvű irodalom legjelesebb egyházi költőjének — «a szerzetesi tökéletességről» szóló versezetében*** a hängos olvasásnak és írásnak szép és meglepő bizonyítékát találjuk:

Dies, mein Jünger, habe ich in geheimnisvoller Weise zu dir geredet: suche nun in das Verständnis einzudringen! In Gleichnissen habe ich dir diese Wahrheiten dargestellt, mein Sohn, gib mir nun dein Herz! Höre auf meine Worte, wie sie geschrieben sind, vernimm sie nach dem Sinn, der unter dem Gleichnis verborgen ist! Unterrichte dich über ihren Inhalt, denn sie haben viele Gesichter. Dein Mund möge lesen, was offen da liegt dein Herz möge erforschen, was unter den Worten verborgen ist. Prüfe sie, wie im Glutofen und durchsuche sie, wie mit einer Lampe! Denn auch ich habe sie beim Lampenscheine geschrieben und in stiller Zelle vor mich hingeflüstert. Bei Nacht hat die Zither

* Kétszáz évvel később az írás e két alkotóeleme már valószínűleg elvált egymástól: az írás elnémult. V. ö. Boileau VII. szatirájának végét: «Mais c'est assez parlé, prenons un peu d'haleine, Ma main pour cette fois commence à se lasser.

Finissons. Mais demain, Muse, à recommencer.

A «parler»-nak itt már nincs akusztikus értelme, mint Kempisnél a «loqui»-nak: «lég a szóból!», mondanánk ma és írásra gondolnánk.

** A hängos olvasás természetesen nemcsak görög-római, hanem keleti szokás is. A hängos olvasásról a zsidóknál I. Krauss, Talmudische Archäologie III. 163., 181., 227., 242. és 243. ll.-it.

*** A szir eredetét sajnos nem értem s így a legújabb német fordítás szövegét közlöm: Ausgew. Schriften d. syr. Dichter. aus d. Syr. übs. v. PSLandersdorfer, Bibl. d. Kirchengät., Kösel, Kempten, 1912, 201. l.

getönt, was du bei Tag liesest. — Dein Geist möge meine Worte nicht so eng auffassen, wie sie von den Lippen gelesen werden, sondern gib dir vielmehr die Mühe, ihren zweifachen Sinn zu verstehen, damit du ihren wahren Inhalt durchschaust b)*

III.

A HANGOS OLVASÁS TERMÉSZET- RAJZÁHOZ.

Az adalékok hosszú sora bizonyítja, hogy az olvasás s az írás az ókorban s minden valószínűség szerint a középkorban is hangos művelet volt, bár elvéve az újkorból is rendelkezésünkre áll egy-egy hasonló szokásról tanúságot tevő hely, ma még nem állapítható meg, miként alakult át az egykori hangos olvasás a modern néma olvasássá.

A kísérleti pszichológia az olvasás lélektanáról eddigelé csupán az elemi tényeket jellemző tapasztalatokat gyűjtött.** A kísérletek a szem olvasó-munkájának megfigyelésére s a modern néma olvasást kísérő úgynevezett «belső beszéd» (inner speech) mibenlétének felderítésére szorítkoztak. A hangos olvasás tényével — tudomásom szerint — a lélektan nem foglalkozott. Bár e dolgot írója a kísérleti pszichológia ismeretkörében nem járatos, valószínűnek kell tartania, hogy a hangos olvasás átalakulásának («elnémulásának») ma már kétségtelen ténye figyelemreméltó lélektani problémát is rejt magában.

Magától értetődik, hogy a hangos olvasás az olvasásnak eredeti és természetes formája. Az írás az élő beszéd megrögzítése; az olvasás a «megdermedt» szót újból élő beszéddé oldja fel. *Az írás az ókori felfogás számára voltaképpen — hangjegy.*

* Itt szeretném felhívni a figyelmet Celsus orvostudományi művének (I. c. 2. ed. Védreñes, Par. 1886 p. 43) egy egészen sajtószertű részletére, amelyben «a hangos szóval való olvasást» az egészségre üdvös sportként említi meg, egyvonalban a vívással, labdajátékkal, sétával stb.

«Quem interdiu vel domestica vel ciuilia officia tenerunt, huic tempus aliquod seruandum curationi corporis sui est. Prima autem curatio exercitatio est... Commode vero exercent clara lectio, arma, pila, cursus, ambulatio...»

Mi ennek az alapja? E kérdésre válaszolni nem tudok; azt sem tudom, foglalkozott-e valaki e hellyel; kétségtelennek tartom azonban, hogy a clara uoce több a non tacita lectio-nál, nem hangos, hanem szinte kiáltó szóval való olvasásra gondolt itt Celsus s ettől talán a tudó tisztulását várta.

** L. erről a köv. két munkát: EBHuey, The Psychology and Pedagogy of Reading, New-York 1908 és EJavaal, Die Physiologie d. Lesens u. Schreibens. Dtsch. v. Haass Lpz. 1907.

Ezt a gondolatot tökéletesen és félreérthetetlenül fejezi ki sz. Ágoston:

Minden szó — hangos. Mert amikor írásban van, nem szó, hanem a szónak csupán jele (hangjegy). A betű látása az olvasót hirtelen a megfelelő hangra emlékezteti. Az frott betűnek tudniillik kettős hatása van: önmagát az olvasó szeme elé tárja, de önmagán felül az olvasó értelme elé tárja — a hangot.

«Omne uerbum sonat. cum enim est in scripto, non uerbum, sed uerbi signum est; quippe inspectis a legente litteris occurrit animo, quid uoce prorumpat. quid enim aliud litteræ scriptæ, quam se ipsos oculis et præter se uoces animo ostendunt.» (de dialect. V. II.)

Norden ebben a fontos részletben sztoikus doktrinát vél felfedezhetni, amelyet Augustinus talán Varro közvetítésével ismert meg. Én inkább úgy gondolom, hogy sz. Ágoston, aki a lélek életének éles megfigyelője volt, itt — mint művei annyi más helyén — csupán tulajdon bőséges tapasztalatából merített. Figyelemreméltónak tartom, hogy szerinte a betű az olvasó elméjében *nyomban és ösztönszerűen* alakul át hanggá; ezt érzékeltetik a sebes és erőszakos mozgást jelző igék: *occurrit animo, quid uoce prorumpat.*

A fennhangon olvasás ösztönszerű voltát, természetességét és eredetiségét bizonyítja az is, hogy gyermekeknél és egyszerű tanulatlan embereknél — p. o. parasztnál — ma is megtaláljuk. De megtalálhatjuk napjainkban, mint a magasrendű művészi élvezet s a művészi teremtés tudatos vagy öntudatlan eszközét, főként retorikus temperamentumú népeknél, elsősorban a latinoknál. Két példát említek itt meg:

Egy modern író:

«Flaubert — írja Zola* — nem a szemnek írt, nem annak az olvasónak, aki a kályhakuckóban ülve a tekintetével olvas, hanem olyan-
nak, aki szaval, aki fennhangon vágja oda a mondatokat; ebben áll munkájának egész rendszere. Hogy mondatait érezze, egyedül ülven asztalánál ordította őket s csak akkor volt megelégedve, ha azzal a zenével hagyta el a mondatok torkát, amelyet számukra kerest. Croissetben [Flaubert faluja] ezt a módszert jól ismerték, a cselédek utasítást kaptak, hogy ne zavartassák magukat, ha az urat kiabálni hallják, csak a polgárok álltak meg az úton kíváncsian és sokan «fiskális»-nak hívták, kétségtelenül abban a hitben, hogy az ékesszólást gyakorolja. Véleményem szerint semmi sem jellemzőbb, mint ez a vágyakozás a harmónia után. Nem ismerjük Flaubert stílusát, ha mondatait nem «ordítjuk» el, mint ő tette. Szaválásra frott stílus ez. A szavak hangzatossága, a ritmus terjedelme csodálatos hatalmat adnak a gondolatnak, néha a lírai bőség, néha komikus ellentét által.»**

* Les romanciers naturalistes, Paris, Charpentier 1881. p. 210.

** Flaubert követője a stílus technikájában az angol Walter Pater. «It may be said, then, that Pater really struck out a new line in English prose, working on the principles enunciated by Flaubert in a widely different region. The essence of his attempt was to produce prose that had never before been contemplated in English, full of colour and melody, serious, exquisite, ornate. He devoted equal pains both to construction and orna-

Modern olvasók:

René Bazin olaszországi útján egy szenátor családjához kerül Vicenzában. «A vendéget — írja * — hamarosan meghatóan kedves intimitásba fogadják. A választásokról is szó esik előtte, amelyeknek néhány eredménye már ismeretes. Gyakran hoznak sürgönyt vagy levelet, amely egy-egy barát sikerét vagy bukását jelenti. A híreket az általános öröm vagy sajnálkozás kitörései követik. A szenátor ceruzát vesz kezébe s egy jegyzőkönyv lapjára ráírja a választ, egy-egy mérlegelt, megszerkesztett, csinos mondatot, amelyet családjának felolvas, mielőtt az inasnak átadná: valószínű remekei ezek annak a lapidáris stílusnak, amelynek — tapasztalatom szerint — az olaszok mindenfelé annyira innyeséi. A fordulatos levelet kóstolgatják; örömük telik benne, hogy elszavalhatják s hogy így jobban élvezik a harmóniáját. «Milyen jól hangzik!» — mondják s kézzől-kézre adják a fehér lapot, egyik a másikának, mint valami bonbonniére-t.»

Ezek a rendkívül szórványos modern példák** rávezethetnek bennünket, hogy a fennhangon olvasásnak kettős gyökere van: míg az olvasásban járatlan embert (gyermeket, parasztot) a művelet nehézsége, tehát technikai okok hajtják a hangos olvasásra, addig egy-egy fogékony olvasó még ma is a recitáció útján férközik közelebb az írásmű stílárís szépségeihez. Az ókori olvasót tehát nemcsak ösztöne, hanem technikai és esztétikai okok összessége is a hangos olvasásra készítették. E technikai és esztétikai okok olyan jelenségekkel

mentation. His object was that every sentence should be weighted, charged with music, haunted with echoes; that it should charm and suggest, rather than convince or state. *The triumph of his art is to be metrical without metre, rhythmical without monotony.* To such as can apprehend, feel, enjoy, there is the pleasure of perfected art, of language that obeys and enriches the thought, of calculated effect, of realisation, with a supreme felicity of the intention of the writer.» (Benson: Walter Pater, London 1906. 214. 1.)

* Les Italiens d'aujourd'hui, 3e éd. Paris, Lévy, 1894, p. 50—51.

** A hangos olvasásnak ill. rokon jelenségeiknek néhány újkori különleges esetét jegyezte fel könyvében. *Cim* (Le Livre, Paris 1905. Vol. II. p. 53. k.). «Comme preuve de l'encouragement» donné par la parole, citons l'exemple du poète et philosophe anglais Pope, qui «ne composait jamais rien d'intéressant sans être obligé de déclamer longtemps à haute voix, et de s'agiter en tous sens pour exciter sa verve.» (Xavier de Maistre, Expédition nocturne autour de ma chambre VII. 118). Et Xavier de Maistre ajoute: «J'essayai à l'instant de l'imiter (Pope). Je pris les poésies d'Ossian et je les récitai tout haut, en me promenant à grands pas pour me monter à l'enthousiasme. Je vis, en effet, que cette méthode exaltait insensiblement mon imagination, et me donnait un sentiment secret de capacité poétique, dont j'aurais certainement profité pour composer...» etc. — «Relire, chaque matin, même au besoin se réciter à haute voix certaines pages favorites d'auteurs classiques... Chaque matin, pendant une ou deux demi-heures il faut commercer avec les modèles, afin de se tenir l'oreille et la main constamment habituées au son pur et au pur tour de la langue française»: tel est le conseil donné («à un journaliste» par J. J. Weiss. — Gustave Mouravit (Napoléon bibliophile, Revue biblio-iconogr. 1904. II.) nous apprend. que Napoléon «aimait à lire à haute voix», Surtout des tragédies, celles notamment dont il savait de grandes tirades par cœur.: *Cinna, le Cid, la Mort de César.*»

kapcsolatosak, amelyekkel egyfelől a paleográfia, másfelől a retorika s a metrika foglalkozik. Itt elegendő lesz nagy általánosságban a főbb pontokra rámutatni.

I. Az ókori könyv olvasását módfelett megnehezítette a *sorok tagolatlansága*, az a körülmény, hogy a szavak nem voltak egymástól elválasztva s hogy az interpunkció is felettébb lassan fejlődött. A szem olvasó-munkájának megfigyelése a modern pszichológiát arra az eredményre vezette, hogy egy-egy sor olvasása «lökésszerűen» történik, szabályos ütemekben. — A szem minden normális hosszúságú könyvsoron öt-hatszor állapodik meg, az olvasás nem a szem mozgásának, hanem a pauzáknak idején történik.* Egy-egy lökés 10—12 betűvel viszi tovább a szemet. Kétségtelen, hogy a lökés határát egy-egy szó vége szabja meg, azaz a pauza egy a betűk közt nyíló résnél — esetleg egy-egy interpunkciónál — következik be. Ezek a mesterséges tagoló-eszközök az ókori olvasónak nem álltak rendelkezésére. A helyes és folyamatos olvasáshoz ilyként nem volt elégséges a betűk leolvasása, hanem szükség volt e *szókép gyors felismerésére* is. Ez a körülmény az olvasás készségét hosszú gyakorlattól tette függővé (e gyakorlatot az iskola adta meg; ** csupán így vált lehetővé, hogy az olvasás kettős érzéki művelete, a szem s a száj munkája háborítatlan egységbe forrjon össze, párhuzamosan haladjon, — vagy Lukianósszal — a száj a szem nyomába érjen. Meglepő, hogy az ókor, amely lélektani megfigyelésekben oly szegény, már tudatában volt annak, hogy a folyamatos olvasásnál két, külön-külön ütemű művelet összehangolásáról van szó. Quintilianus az írás-olvasás didaktikájáról szólva, a sietős, hebe-hurgya olvasás kárait fejtegeti és kiemeli, hogy az olvasásnak elsősorban alaposnak és biztosnak kell lennie s csak utóbb törekedjék az olvasó folyamatosságra; a lassú olvasásból a gyakorlat útján lesz hibátlan és gyors olvasás. Azáltal, hogy az olvasónak jobbfelé kell pillantani s előre látnia azt, ami következik, «a figyelem megosztása» áll be, mert «mást mível hangjával, mást pedig szemével» az olvasó:

Incredibile est quantum morae lectioni festinatione adiiciatur; hinc enim accidit dubitatio, intermissio, repetitio, plus quam possunt audientibus; deinde quum errarunt, etiam is, quae iam sciunt, diffidentibus. Certa sit ergo imprimis lectio, deinde coniuncta; et diu lentior, donec exercitatione contingat emendata uelocitas. *Nam prospicere in dextrum,*

* V. ö. Huey i. m.-nak 17 kk. II-it.

** Mily súlyt vetettek az ókori iskolában a folyamatos és hibátlan olvasásra arról, sok ismert példa mellett, e sorok is tanuskodnak: inde de hippodromo et palæstra ubi reuenisses domum cincticulo præcinctus in sella apud magistrum adsideres: *quom librum legeres, si unam peccauisses syllabam feret corium tam maculosum quam est notricis pallium.* (Plautus, Bacchides 431 kk.)

quod omnes praecipiant et provide, non rationis modo, sed usus quoque est quoniam sequentia intuenti priora dicenda sunt; et quod difficillimum est, dividenda intentio animi, ut aliud uoce, aliud oculis agatur. (Inst. Or. I. 1. 30.)

Ez a «diuisa intentio animi», amely az olvasás kezdetleges fokát jellemzi, a gyakorlattal lassan kiküszöbölik, helyesebben a két művelet oly gyorsan követi egymást, hogy az ütembeli különbség már nem észlelhető. Ez volt alighanem az ókori felfogás szerint az olvasás technikájának tökéletessége. Petronius parvenüje: Trimalchio annyira el van ragadtatva íródeák-rabszolgájától — aki melleleg csinos fiú — hogy a vendégség közepette nyakába borul:

Puerum basiaui frugalissimum — magyarázza, mikor kitör a felháborodás — non propter formam, sed quia frugi est: decem partes dicit, fibrum ab oculo legit... (Petr. Sat. 75.)

A folyékony olvasás, íme, ritka dolog volt. Figyelmet érdemel Trimalchio kifejezése, mert magában foglalja az olvasás (itt felolvasás) műveletének elemzését: «ab oculo» másként fogalmazott *ellentété* a «diuisa intentio animi»-nek. Zenéről szólva, azt mondanók: «lapról — olvas», vagyis egyesíti a szem s a száj (hangszer) munkáját.*

Itt kell megemlítenem az ókorban s főként a középkorban divó rövidítéseket, amelyek kétségkívül jelentősen megnehezítették az olvasást.**

Mi a tanulás mindebből? Köznapi tapasztalat, hogy az olvasás minden nehézségének leküzdése — idegenszerű, ismeretlen, nehezen olvasható szöveg kibetűzése — ösztönszerűen hangos műveletté lesz ma is. A gyermek és a tanulatlan olvasó példájára már fent hivatkoztam. Valószínű tehát, hogy az olva-

* Az *ab oculo*-t — mivel egyes nyelvekre szó szerint lefordíthatatlan — általában félreértik. Teljesen csak az angol felel meg az eredetinek: «he cau do division and read books at sight» (Heseltine ford. London 1913. 149. l.) Ama fordítások közül, a melyek az érdekes kifejezést valamiképp körülírni kénytelenek a legközelebb jár a helyes értelmezéshez («folyékonyan») Friedländer: «ohne zu stocken». Révay József («hiba nélkül», Esztendő 1919. febr.) olyasmit magyaráz belé, ami nincsen benne; Petronius nem hibás, hanem elakadó olvasásra gondolt. Forcellini szótárában e kifejezés így szerepel: «in un colpo d'occhio» (= coup d'œil), vagyis «szempillantás alatt»: ez alapos félreértés.

** De a folyékony olvasás (felolvasás) még később is nehézségekre ütközött. Egy-egy felolvasásra vonatkozó utasításból láthatjuk ezt. Különösen körülményes tanácsokkal látja el deákját Gyraldus (1479—1552), De poetis nostr. temp. (hg. v. Wotke, Blin 1894. 5. l.):

«Ades puer et ex schedis adfer huc quem dicit dialogum Antimachus et illum perlege *alta* [fennhangon] et *clara uoce* [hangosan, tehát érthetően] ac *distincte*, nec, ut soles, *τραυλιζε* [nyelvhiba, talán az *v* és az *t* betű összevetése], et cave, quanto amplius potes, a tuo *cappacismo* [gés. *k* felcserélése?], sed expedite pronuntia.»

sás e manapság jóformán ismeretlen technikai nehézségei hozzájárultak a hangos olvasás előidézõ okaihoz.*

II. De teljességgel helytelen és félrevezetõ volna, ha a hangos olvasás szokását, amely az antik ember lelke mélyén gyökerezik, csupán illetén technikai apróságokkal akarnók megmagyarázni. *A hangos olvasás önként és természetesen illeszkedik belé a hellén-római ókor retorikus világába, ahol közéletnek, nevelésnek, irodalomnak és tudománynak közös alapja a művészi formált élő és hangzó szó volt.* Az ókori ember retorikus prædisponáltságáról és arról a hatásról, amellyel ez a természetes, majd századok műveltségével fejlesztett hajlandóság az irodalomra — a próza fejlődésére — volt, Norden nagy műve után nem kell bővebben szólni. Álljon itt néhány jellemző s a lényeges részleteket felfedő sor Nietzsche egy 1874-ben tartott kollégiumából:

«Rhetorisch» nennen wir einen Autor, ein Buch, einen Stil, wenn ein bewusstes Anwenden von Kunstmitteln der Rede zu merken ist, immer mit einem leisen Tadel. Wir vermeinen, es sei nicht natürlich und mache den Eindruck des Absichtlichen. Nun kommt sehr viel auf den Geschmack des Urtheilenden an und darauf, was ihm gerade «natürlich» ist. Im Allgemeinen erscheint uns, die wir rche Sprachempiriker sind, die ganze antike Literatur etwas künstlich und rhetorisch, zumal die römische. Das hat auch darin seinen tieferen Grund, dass *die eigentliche Prosa des Altertums durchaus Wiederhall der lauten Rede* ist und an deren Gesetzen sich gebildet hat: während unsere Prosa immer mehr aus dem Schreiben zu erklären ist, unsere Stilistik sich als eine durchs Lesen zu percipirende giebt. Der Lesende und der Hörende wollen aber eine ganz andere Darstellungsform, und deshalb klingt uns die antike Litteratur «rhetorisch»: d. h. sie wendet sich zunächst ans Ohr, um es zu bestechen; ausserordentliche Ausbildung des rhythmischen Sinnes bei Griechen und Römern, im Hören des Gesprochenen bei ungeheurer fortwährenden Übung. Es steht hier ähnlich, wie bei der Poesie — wir kennen Litteraturpoeten die Griechen wirkliche Poesie ohne Vermittlung des Buches. Wir sind viel blasser und abstrakter. (Werke, Lpz. Kröner 1912. Bd. XVIII. S. 248.)

Az utóbbi évtizedek filológiai kutatása teljesen felderítette az antik ritmikus próza lényegét és szabályait. Ma már ismerjük a görög-latin próza «prozódiaját», a periódusok tagolódásának és a ritmikus mondatvégződéseknél kiépített rendszerét.**

* Mellesleg említem itt meg, hogy az olvasás az ókorban még más szempontból is nehézkes mesterség volt. A könyvtetekeres hosszú, súlyos szallag volt, amelyet óvatosan, nagy gyakorlattal kellett kezelni. Mint-hogy az ókorban nemcsak fennhangon, hanem járva-keelve (hihetõleg gesztikulálva is) olvastak, a földre ejtett és lepergõ tekercs bosszantó, — sõt egyszer-egyszer «életveszélyes» (Plin. Ep. II, 1. 8) akadályá válhatott. Ezt a súlyos tekercset azonfelül *szabadon* kellett tartani, testhez szorítani, térdre fektetni nem volt szabad. Ezekről az itt számbajövõ apróságokról Birt bőven ír: Die Buchrolle i. d. Kunst Lpz. 1907. 165—66. lapokon.

** Az ezirányú rendkívül széleskörű kutatás eredményeit Ernst Bichel foglalta össze a legközelebb (Gercke-Norden: Einleitg. i. d. Altert. Wiss. I² (1912), 612—615 ll.) U. i. l. a vonatkozó irodalmat is. — A prózaritmus bizonyos fokig természetesen a modern nyelvekben is megtalál-

Ennek a retorikus-ritmikus szellemnek terméke a retorikus ókori könyv, amelyet hangosan írtak a hangosan olvasónak. Az írói munka köznapi formája a tollbamondás (*dictare*),* az olvasásé ellenben a felolvasás (*recitare*) volt.

Az író és felolvasó rabszolga általánosan ismeretes alakját már fentebb láttuk. Egészen más természetű volt az irodalmi művek nyilvános felolvasása, ahol a szerző vállalta a recitátor szerepét.** Ez akusztikus (ritmikus-retorikus) jelenségek láncolatába a magános olvasónak hangos írás-olvasása természetesen és logikusan kapcsolódik belé.

A középkorra a hangos olvasás átöröklődött bár, de erejéből jelentősen veszített. Immár nem az antik retorikának, hanem csupán a szokásnak talajában gyökerezik. A műveltség elemeinek, az írásnak és olvasásnak főként a kolostorokban akadtak művelői; de a kolostori életeszemény merőben anti-retorikus volt. A szerzetesi tökéletesség egyik feltétele a csend, a misztikusok *silentium*-a. A kolostor falai közt az írás elsősorban másolás, s ilyként mesterséggé (legjobb esetben képzőművészetté) vált. Önként értetődik, hogy a másoló — aki hosszan időzött egy-egy betűnél — nem írt fennhangon. Már az ötödik századból érdekes bizonyítékunk van rá, hogy a kolostori másoló-munka csupán az elmét, a kezet s a szemet foglalkoztatta, — a hangot nem. Périgueux-i Paulinus (+470 körül) verses sz. Márton életrajzában a másoló-írást ilyként jellemzi:

Exercere artem prohibet. conceditur unum
scribendi studium, quod mentem, oculosque
occupet, atque uno teneat simul omnia puncto
aspectum uisu, cor sensibus, ordine dextram.

(Paul. Petricordiæ, de vita Martini II. 119 kk.
Poetæ Christ. Min. I., CSEL. Vol. XVI.)

A folyamatos írás s főként az olvasás azonban továbbra is hangosan történtek. A humanizmus érdeklődése újból az ókori irodalom retorikus szépségei felé fordult, s — bár ezt adatokkal ma még bizonyítani nem tudom — kétségtelennek kell tartanom, hogy Petrarcától Erasmusig a magános olvasó fennhangon olvasta és élvezte Cicerót, mondatait gondosan tagolta, periódusok, kolonok és kómmák szerint.***

ható, így a magyar nyelvben is. L. erről a kérdésről Horváth János (sajnos igen rövid, nagyobb dolgozat valamelyes töredékeként ható) cikkét az «Új Nemzedék» 1921. I. számában («Ritmus a prózában.»)

* A tollbamondásról és a *dictare* érdekes jelentésváltozásairól lásd Norden összeállítását AKpr. 953. kk. II.

** A felolvasásokról l. Gaston Boissier összefoglalását a Daremberg és Saglio-féle *Dict. des Antiquités* «*Lector*» címszáva alatt. (III. 1012—14.)

*** A humanista levelek az olvasó fülének íródtak: Scaliger Casaubonusnak 1604. szept. 7-ikén: «Scio me in are tuo esse, qui tot litteras tibi debeo. Sed ineptus sim, si causas scripsero, quae indignae sunt oculis

A 16-ik századon túl az olvasás technikáját jellemző adatok nem állnak rendelkezésemre. Valószínűnek tartom, hogy a könyvnyomtatás e részben is jelentős változások forrása lett. A könyvsajtó egyfelől a betűk tisztaságával, a szókép szabályos elhatárolásával és a terhes középkori rövidítések kiküszöbölésével lehetővé tette a gyors és könnyű olvasást, másfelől az olvasmányok eladdig hallatlan tömegével sietős és felszínes olvasásra sarkalta az olvasót. Az olvasásnak oly gyakorlata fejlődött ki, amellyel az olvasó hangja már egykönnyen nem birkózhatott meg. Talán e feltevés irányában kell az olvasás elnémulásának magyarázatát keresnünk; a mai olvasás ilyként kapcsolatos az írás-olvasás mechanizálódásával.

Ennek a mechanizálódásnak folyamata a könyvnyomtatással kezdődött meg s szakadatlanul folyik a mai napig. Egyfelől az író-, a diktáló-, a beszélőgépek, másfelől az ú. n. közlekedési eszközök közé sorolt táviró és távbeszélő, — mindezek az írott és beszélt emberi szó mechanizálását szolgálják; külön hely illeti meg ezek közt a mozgófényképet, amely nemcsak az élőszót szorítja le a színpadról, hanem bizonyos fokig a könyvnek is surrogátuma lett. Lehetetlen mindebben fel nem fedeznünk, mint hal el az emberi gondolat legnemesebb közlőeszközének, a *szónak* mélyén mindaz, ami individuális, humanisztikus és művészi érték volt. A legújabb kor, amely az írás-olvasás statisztikáját a civilizáció fokmérőjévé tette, természetesen gyári mesterséggé sülyesztette az írás művészetét. A 19-ik század második felében megdöbbentő méretekkel fejlődő hírlapírásnak nyelvünkön, stílusunkon, gondolkodásunkon, műveltségünkön való hatalmát általában alábecsülik. E dolgozathat rámutattam, hogy az ókor közéletének, tudományának irodalmának közös alapja a retorika volt. Napjainkban a retorika helyét a hírlapsajtó foglalta el, amely félelmetes szervezetével uralkodik közvéleményen, közerkölcsön, közműveltségen. Az ókori retorika emberi szónak hangot és életet adott, értékké avatta; a mai zsurnalizmus az emberi szót ólombetűbe temeti és devalválja. Napjaink *holt* betűjét méltán követi nyomon az

et auribus tuis. — Fokozottabb mértékben fennáll ez a humanista *költők* műveire nézve. Tipikus példaként utalok a magyar humanizmus egy versfaragójára, az olasz *Ugolinus Verinusra*, akinck költeményeit Abel Jenő tette közzé (Irod. tört. Emlékek II. köt. Bpest. Akad. 1890.) Verseskönyvének *szája* van (348. l. «Ad librum»: «ore salutes») és így *beszélni* tud (352. l. «Ad librum»: «dices, quæ tibi cæusa viæ est»); egyébiránt felettébb gyenge verszeteit így ajánlja Mátyás királynak:

Si quando, armipotens, tibi cessat bŷlica cura,
Ocia cum fuerint, carmina nostra lege.
Hic nihil obscenum inuenies, quod principis aures
Offendat, sed quæ virgo Catoque legat.

és alább:

Nil præter Christum carmina nostra sonant. (343. l.)

élettelen néma olvasás. De a mult betűje élt, lapjai visszhangoztak; ezt az irodalmat, Homérosztól-Ronsardig, fennhangon kell olvasnunk s fennhangon olvasni annyit tesz, mint «éltre kelteni a halhatatlanokat», — «ressusciter les immortels». Ez a szép szó Ernest Legouvétól származik, a művészi olvasás kései mesterétől:

A la campagne, l'été, je m'en vais tous les jours à travers bois pendant plusieurs heures, courant non pas comme le naturaliste ou l'herborisateur après des papillons ou des plantes, mais après des intonations; je vais récitant, apprenant des vers, essayant de leur donner leur accent vrai. Combien grand est le plaisir de ces courses, vous ne pouvez vous le figurer! rien ne se marie mieux aux beaux paysages que les beaux vers, ils sont, eux aussi, des oiseaux du ciel, et quand ils chantent sous les branches, ils font très bien leur partie avec les chanteurs ailés! Aussi, quand je reviens le soir, la mémoire plein de mon mélodieux butin, et me répétant à demi-voix, tout en redescendant vers ma maison, quelques belles strophes que je me suis bien apprises, je me sens aussi fier que le chasseur qui rentre avec son carnier tout chargé de gibier... que dis-je, aussi fier! mille fois davantage! Car que fait le chasseur? Il tue! Que fait le naturaliste? Il tue! Que fait l'herborisateur? Il dessèche. Que fait le lecteur? Il ranime! au lieu d'éteindre la voix dans les gosiers les plus harmonieux, au lieu de frapper de mort les créatures les plus élégantes, il rend la vie de la parole aux créations les plus pures, aux pensées les plus sublimes, il ressuscite les immortels. (La Lecture en Action, p. 28.)

IDÉZETT IRÓK.

- Act. apost.** 8, 26 : 11.
- Alcuinus**
LXVI. 20 : 19.
- Arisztainetosz I.** 10 : 13.
- Athanasius**
Vita Anton. Migne XXVI. 881 :
- Augustinus**
conf. VI. 3 : 4.
VIII. 29 : 6.
IX. 4 : 9.
co. epist. Parmeniani I. 1 : 17.
de catech. rud. 9 : 1 : 7.
de dialcet. V. 11 : 23.
epist. VI : 11.
XXXII. 5 : 19.
- Bazin, René** : 24.
- Benedictus** (Nursiai szt. Benedek)
Reg. Monach. XLVIII. 12 : 15.
- Boileau**
Sat. VII. : 21.
- Bonaventura**
Legendæ Duæ : 18.
- Carm. Centulensia** CXVI. : 16.
- Celano, Thomas da**
Vita et Mirac. : 18.
- Celsus**
I, 2 : 22.
- Dracontius** : 8.
- Flaubert** : 23.
- Gregorius** (Nazianzi szt. Gergely)
In Basil. Epitaph. LVII. : 1 : 10.
Or. 6. c. 18 : 7.
- Grimmelshausen**
Simpl. Simplicissimus I, 16 : 15.
- Gyraldus** : 26.
- Hieronymus**
Ep. 125 : 18.
8, 1. : 17.
21. 13. 8 : 17.
- Horatius**
Sat. I. 3. 63 : 12.
I. 6. 122 : 8
II. 5. 51 : 8.
Od. II. 1. 21 : 16.
- Hugo St. Victor**
Didascalion : 14.
- Jacques de Vitry**
Exempla : 17.
- Johannes Cassianus**
de institut. crenob. IV, 12 : 12.
V, 39 : 13.
- Isidor. Hispal.**
Etymolog. 6. 19. 9 : 15.
- Izsák, Antióchiai szt.** : 21.
- Kempis Tamás**
De solit. et silent. II : 21.
- Legouvé, Ernest** : 30.
- Lukiánosz,**
adv. ind. 2. : 3.
- Luxorius**
Epigramm. : 17.
- Maistre, Xavier de** : 24.
- Nietzsche** : 4, 27.
- Ovidius**
Heroid. XXI. 1—2 : 14.
- Opiatus, Mileve-i**
CSEL XXVI. p. 165. : 17.
- Patey, Walter** : 23.
- Paulinus, Nolai** : 20.

- Paulinus Petricordiae*
de vita Martini II. 119 : 28.
- Petronius*
Sat. 75 : 26.
- Philostratus*
vita Apollonii I, 14 : 21.
- Plautus*
Bacchides 431 : 25.
- Plinius*
Ep. II. 1. 8 : 27.
- Pope* : 24.
- Possidius*
Vita Augustini 2. 21 : 16.
- Quintilianus*
Inst. Or. I, 1, 30 : 25.
- Ronsard*
La Franciade : 20.
- Sigebury, Jean de*
Metalog. I, XXIV, 853. : 14.
- Scaliger* : 28.
- Suetonius*
Cæs. Oct. Aug. 29. : 7.
- Sulpicius Severus*
S. Martini Vita 7. : 13.
- Tertullianus*
Apolog. XXII. 9 : 14.
- Theodoretus*
Græcar. affect. cur. I. 29. : 7.
- Ugolinus Verinus* 29.
- Wieland* : 2, 8, 9.
- Zola* : 23.

JEGYZET.

Az ábra, amelyet a címlapon lát az olvasó egy Rómában őrzött szarkofág reliefjét mutatja. Az itt közzétett rajz Daremberg és Saglio Dict. des antiquit. 524. ábrája nyomán készült. Pontosabb az ugyanebben 4886. sz. alatt és a Birtnél (Die Buchrolle) 171. sz. alatt közölt rajz. A szarkofág fényképét lásd FWHall, A Companion to Classical Texts, Oxford, 1913. 8. l. A reliefet környező felirat szövegét l. Kaibel, Epigrammata Græca no. 712.

Görög orvos nyitott könyvszekrény (*armarium*) előtt ül és egy könyvtekercsben olvas. A többkötetes mű tekercsei piramis-alakban a szekrény felső polcán, az alsó polcon egy csésze látható. A szekrény tetején — a mi (rég)i ábránk szerint — valami pulpitus-féle, amelyről utóbb kitűnt, hogy egy »zweiteilig aufgeklapptes Besteck mit medizinischen Instrumenten» (Birt).

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA.